

ПРОБЛЕМА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

Сергій МЕЛЬНИЧУК, Валентина ВЛАДИМИРОВА
(Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі правової культури в історії філософсько-педагогічної думки.

В умовах розбудови української держави однією з важливих є проблема формування правової культури. З утвердженням незалежності Української держави її народ змінив установлений хід історії. Почалася нова сторінка відродження історичної самосвідомості й державно-правового життя. Для вирішення завдань культурного будівництва в Україні в умовах національного відродження стала необхідною концептуальна позиція, яка дала б змогу діалектично осмислити проблеми правової культури.

Проблеми ціннісного виховання та вплив на формування національної правової культури посідають чільне місце у розвідках І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, Т.В. Бутківської, П.Р. Ігнатенка, Л.В. Крицької, М.К. Подберезького, О.Я. Савченко, В.С. Струминського, О.В. Сухомлинської, Б.Т. Чижевського та ін.

Формування правової галузі культури передбачає глибоке філософсько-раціоналістичне осягнення морально-правового поля. На думку С.С. Алексеєва, сутність права можна розкрити лише з філософських позицій.

Для розкриття теми нашого дослідження щодо проблеми формування правової культури звернемося до філософсько-правових концепцій, що виникали на різних етапах історичного розвитку суспільства.

Перша самостійна філософсько-правова система – теорія природного права – виникла в епоху Просвітництва. Виразником ідеї цього напрямку був Ш. Монтеск'є (1689–1755). Близько до цієї теорії стояв І. Кант (1724–1804), який пов'язував право із загальним призначенням людини.

Право – надзвичайно багатогранне явище, і кожний філософський напрямок обирає для дослідження той аспект, який, на його думку і є головним. Аналізуючи позиції філософів, одночасно пізнаємо, що інші філософські течії доходять висновку про право як регулятор

суспільних відносин. У цьому аспекті доцільно знову звернутися до сучасних правознавців. На думку С.С. Алексеєва, “Правова культура – це середовище, рівень якого чималою мірою визначає дієвість права, його верховенство”.

Розуміння сутності права і розвитку філософсько-правових ідей передбачає історичний підхід, який визначає параметри початку процесу становлення першооснов права. Зупинимось на історичних етапах розвитку філософсько-правового вчення в Західній Європі, на аналізові різних концепцій, що пов'язані з цією проблемою.

Однією з перших філософсько-правових концепцій ранньобуржуазного періоду була концепція політичного діяча, історика Ніколо Макіавеллі (1469–1527), викладена у працях “Правитель”, “Історія Флоренції”, “Міркування про першу декаду Тита Лівія”. Він першим застосував термін “державна” для визначення політично організованого суспільства і на основі нового підходу до розуміння природи людини і держави створив передумови для побудови моделі держави, що ґрунтується на матеріальному інтересові людини, та заклав основи філософсько-правової думки.

Заслугує на увагу думка ідеолога Франції Жана Бодена (1530–1596). У своїх працях “Метод легкого вивчення історії”, “Шість книг про державу” він пропонував вивчення держави і права будувати на основі узагальнення фактів з урахуванням національних систем позитивного права.

Нам імпонує думка англійського філософа Томаса Гоббса (1588–1679), який у знаменитому творі “Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської” зробив підсумок: “Законам повинні підпорядковуватись не тому, що вони розумні, а тому, що держава їх установила... Але оскільки закон визнано – його слід виконувати”.

Філософсько-правова концепція Гоббса вплинула на нідерландського мислителя

Бенедикта (Баруха) Спінозу (1632–1677), який у “Богословсько-політичному трактаті”, “Етиці”, “Політичному трактаті” розглядає державу і право як органічні частини природи. Походження держави і права Спіноза пояснював природною необхідністю. За його теорією вихідним для розуміння держави і права є поняття природного права.

Заслугове на увагу позиція представника епохи просвітництва, французького правознавця, філософа, мислителя, письменника Шарля-Луї Монтеск'є (1689–1755), який у своїх працях “Перські листи” та “Дух законів” звертає увагу на те, що свобода можлива за будь-якої форми правління, якщо в державі панує право, гарантоване від порушення законності поділом верховної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки, які взаємно стримуватимуть одна одну.

За теорією Монтеск'є, законодавча влада має домінуючий характер, створює закони, які виражають загальну волю, право в державі. Дві інші гілки влади лише реалізують і виконують закони, діяльність має підзаконний характер. Мислитель намагався за допомогою категорії “духу законів” вирішити проблему “права закону”.

Погляди Жан-Жака Руссо (1712–1778) відіграли своєрідну роль у просвітництві, а “Суспільний договір» містить викладені автором основи демократії. За його твердженням, носієм суверенітету повинен бути весь народ. Свобода – головна мета роздумів Руссо. Майже всі представники англійської та французької епохи просвітництва визначили особливе місце людини в системі правових відносин.

Імануїл Кант (1724–1804), родоначальник німецької класичної філософії в працях “Основи метафізики моральності”, “Критика практичного розуму”, “Ідея загальної історії під космополітичним кутом зору”, “До вічного миру”, “Метафізичне вчення про право” пояснював свою теорію моральних уявлень, стверджуючи, що моральність досягається тільки тоді, коли людина діє підкоряючись обов'язкові. Кант зазначив, що мораль і право – це дві головні опори гуманного, справедливого суспільства. За його словами: “Право – це сукупність умов, за яких сваволя одних може бути узгоджена із свавіллям інших за загальним законом свободи”.

Формула права, за Кантом, базується на просвітницькій ідеї свободи. Заслугове на увагу його твердження стосовно поділу влади на такі три форми: законодавчу чи верховну, яка видає закони; виконавчу, яка здійснює управління суспільством на підставі існуючих законів; судову, яка контролює дотримання законів. У цьому розмежуванні влади філософ

передбачав республіканську гарантію від деспотизму і тиранії. За Кантом, форми правління засновані на різниці способів управління народом і розпадаються на республіканську владу, де виконавча влада відокремлена від законодавчої і судової, і деспотичну, де розмежування не існує. Що ж стосується права, то філософ, зупиняється на таких визначеннях:

– право – це сукупність умов, за яких свавілля одного індивіда сумісне зі свавіллям іншого під кутом зору загального закону свободи;

– право є загальним правилом, узгодженням суперечливих дій вільних громадян, сукупністю умов, які обмежуються свавіллям одного індивіда стосовно іншого та юридичними конфліктами в суспільстві. Через право Кант пов'язував свою соціально-філософську концепцію і вважав, що право – це вияв практичного розуму. Філософ акцентував увагу на тому, що в процесі становлення правових відносин пріоритетне значення в їх розвитку на етапах цивілізації – результат діяльності розуму, і проблему створення держави може розв'язати той, хто володіє хоча б здоровим глуздом.

Цікаве, з нашого погляду, обґрунтування Іогана Геліба Фіхте (1762–1814), німецького філософа, який головним завданням, своєї практичної філософії вважав обґрунтування можливостей і способів, досягнення людської свободи, встановлення справедливого державного устрою. В роботі “Основи природного права за принципами науковчення” дослідник послідовно виклав свої етико-політичні погляди, в яких чільне місце займає, категорія права на існування, права на власність та права на свободу. Він вважав, що право на життя – це право на працю, завдяки якій підтримується людське життя. За його судженням, право за своєю природою – соціальне явище, а мораль – індивідуальне. У праці “Замкнена торгова держава” мислитель виклав утопічний проект держави з усіх напрямків суспільного життя. Фіхте констатував, що держава контролює всі сфери життєдіяльності – виробництво, ціноутворення, торгівлю, майновий стан і відносини та особисте життя людей. Головне завдання держави мислитель вбачав у контролі над усіма сферами життя людей.

Цікавий підхід до проблеми висловив Г. Гегель (1770–1831) у праці “Філософія права”, яка складається з 3-х частин: “Абстрактне право”, “Етика”, “Моральність”. Він проголосив інший підхід до проблеми. У першій частині акцентована увага на праві як загальноприйнятому розумінні, етиці ж

вважав як вищу, а моральність – як найвищу форму.

Філософсько-правові погляди представника класичної, німецької філософії Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля чітко викладені у “Філософії права”, де він завдання науки про правову державу вбачав у тому, щоб зрозуміти державу такою, якою вона є, а не в тому, щоб подумки будувати державу, якою вона має бути. За Гегелем, право – це витвір волі, який набрав вигляду об’єктивної дійсності. Він вважав, що розвиток свободи закладений у формуванні права: права власності, права моралі, сімейного права, права світового духа. У діалектичному розвитку права філософ виділяв три прохідні етапи: абстрактне право; мораль, за якої те, що у праві є формальною можливістю, проявляється обов’язком; моральність – здійснення того, що у праві можливе, а в моралі – обов’язкове. Філософ також розмежовував три типи влади: законодавчий, правлячий і судовий.

Заслуга Гегеля полягає в тому, що він створив теорію розвитку держави і права, сконцентрувавши в ній все найкраще, що було напрацьовано до нього, і дійшов висновку про верховенство держави над особистістю, як загального цілого над окремим одиничним.

К. Маркс (1818–1883), засновник політичної і правової культури, під впливом історичної школи права написав працю з філософії права, у якій стверджував: щоб зрозуміти природу суспільства її держави справжня філософська критика державного ладу повинна не тільки розкрити його суперечності, але й показати його генезис. К. Маркс стверджував, що право як форма виробничих відносин здатна підкорити первинні виробничі зв’язки. За К. Марксом та Ф. Енгельсом, вільний розвиток кожної особи – умова вільного розвитку всього суспільства.

Заслуговує на увагу, з нашого погляду, думка англійського філософа, засновника філософської течії утилітаризму Ієремії Бентама (1748–1832), який мав на меті створити нову систему права. Він визнавав користь головною метою мораліста і законодавця, а завданням держави – забезпечення користі індивіда. Філософ окреслив новий метод правової доктрини, яким користувався, розробляючи вчення утилітаризму. Завдяки цьому методу зроблено гігантський крок до реорганізації всіх правових інститутів на раціональних принципах. Головною кваліфікуючою ознакою права мислитель вважав санкцію. Бентам сприймав законодавство як систему права, здатну впливати на суспільство. Його філософсько-правові погляди мали відчутний вплив на розвиток права того періоду.

Прихильником і послідовником теорії І. Бентама був Дж. Мілль, який зробив спробу співвіднести корисність зі справедливістю. На його думку ідеально справедливі люди не бажають завдавати шкоди суспільству, навіть тоді, коли такі дії шкодять їм самим. Мислитель об’єднував індивіда з соціальним інтересом таким чином, що повністю ліквідував дуалізм між ними.

Найбільш чітко свої погляди на право висловив німецький юрист Фрідріх фон Савіні (1779–1861). У своїх працях “Про покликання нашого часу до законодавства і правоведення” (1814), “Система сучасного римського права” (1840) він виділив два послідовні етапи в історії розвитку права, які співпадають з основними компонентами життя народу як єдиного організму: I – у формі звичаїв і народних вірувань; II – у формі матеріалу для опрацювання його законодавцем. У первісну епоху право існує, але у поєднанні з міфологічними елементами первісної свідомості, проявляється у різноманітних символічних діях та уособлює природне право. У зв’язку зі змінами життєвих ситуацій ускладнюється і право, яке виділяється в предмет, що вимагає усвідомлення і пізнання. Коли завершується процес наукової розробки права, воно вступає в третю стадію – стадію кодифікації.

За Савіні, історичний метод полягає в тому, щоб кожне питання відстежувалося від першооснови, і таким чином виявлявся органічний принцип закономірного розвитку права. Велике значення має підхід Савіні до права з точки зору зв’язку права з життям народу, а його історії – з історією самого народу. Він намагався установити таке право, яке розвивалось й існувало разом з розвитком історії і яке свого часу заперечувалося.

Хоча у філософських працях присутня деяка схожість у поглядах на проблему, але підходи до її висвітлення різні. На основі висвітлення напрямків філософсько-правового вчення у Західній Європі з XV та до середини XIX століття зроблено спробу проаналізувати правову культуру з філософського погляду. Характерним для цих країн є те, що правова культура стала здобутком інтелектуальної праці людства ще в процесі формування правових норм. Право – наслідок нематеріальної культури, результат цивілізації. Через право виражаються загальнолюдські інтереси та цінності – елементи людської культури. Право – компонент національної культури, без якої воно не існує. Засвоєння культурних багатств минулого виконує важливу інтеграційну функцію в життєдіяльності кожного суспільства. Закономірною тенденцією виявляються

сформовані національно-культурні ідеали, норми в межах світової культури, їх вплив на формування правової культури України.

Вагомий доробок у теоретичне розуміння права і його проявів в умовах розвитку України зробив Григорій Сковорода (1722–1794), з якого починається відлік нового історичного періоду вітчизняної культури. Філософ не систематизував дослідження з правових проблем, вони відображені у його філософських творах. Розробку правових проблем мислитель проводив у руслі природничо-правової доктрини. Основою його концепції була ідея єдності людини і природи, права і природи людини. Ідея рівності прав, за його поглядами, реалізується через працю. На думку вченого, ідея права не може бути формально-владним примусом держави, вона полягає в регулюванні життя людини з обов'язковим урахуванням її буття в морально-ціннісному світі. З очки зору мислителя, філософія повинна тісно пов'язуватися з життям, з вирішенням суспільно-практичних завдань. Вивчаючи твори сучасників та мислителів античного світу, епохи Відродження і Нового часу, Г. Сковорода вивів свою філософську концепцію, при створенні якої спирався на ідеї, висловлені мислителями античного світу й епохи Відродження. Але разом з тим він не був послідовником будь-якої філософської школи чи окремого філософа. Проголошена ним ідея рівності прав реалізується через працю, яка відповідає покликанню кожної людини. Ідеї, проголошені видатним педагогом-демократом, гуманістом, визначним філософом, стали вершиною прогресивної громадсько-педагогічної думки в Україні другої половини XV–XVI століття.

Для філософів, педагогів, українського народу Г. Сковорода залишив багату й оригінальну педагогічну спадщину. До його основних педагогічних творів відносимо: соціально-педагогічні праці та посібники “Вхідні двері до християнської доброчинності”, “Дружня розмова про душевний світ”, “Симфонія про народ”, збірка “Байки Харківські”, притчі “Вдячний Єродій”, “Убогий жайворонок”, байки “Орел і черепаха”, “Бджола і шершень”. Одним із перших в українській педагогіці Г.С. Сковорода наголосив на необхідності врахування у виховній та навчальній діяльності обдарування дітей, їх природних уподобань, притаманних їм нахилів і здібностей. Багатогранна творча діяльність Г.С. Сковороди стала важливим етапом розвитку філософської, соціологічної та педагогічної думки в Україні.

У руслі дослідницької проблеми привернули увагу думки Івана Вишенського,

одного з найвидатніших письменників не тільки України, а й усього слов'янського світу, визначного культурного і громадського діяча кінця XVI – початку XVII століття. В історії суспільної та ідейно-політичної боротьби на Україні в кінці XVI – на початку XVII століття творчість і діяльність Вишенського займає важливе місце. Висуваючи власний ідеал рівності, свободи і братерства, він виходив з інтересів “бідного робочого люду”, засуджуючи світських і церковних гнобителів, відкидаючи насильство й експлуатацію, які, на його думку, суперечать гуманістичним засадам раннього християнства, природним і божественним законам. Відкидаючи будь-яке насильство, мислитель поєднує утвердження гуманістичних засад справедливості й свободи, рівності й братерства не з революційною дією має, що було властиве іншим, а намагається збудити в людині непереборне прагнення до самовдосконалення і безкомпромісного викривання та нещадного таврування несправедливості, насильства.

Михайло Драгоманов, творець оригінальної політичної доктрини XIX століття, поєднав історико-національні традиції українського народу з досягненнями світової правової думки, формуючи свої погляди під впливом філософських суджень Гроція, Спінози, Локка. У своїх статтях, розвідках, дописах, листах вчений акцентував увагу на тому, ще прогресивний розвиток суспільства пов'язаний з правами людини.

Визначний політичний діяч України П.О.Куліш наголошував на гармонійному поєднанні української і європейської культур.

Цікаву думку, на наш погляд, висловив вчений і просвітителю М.І. Костомаров, який у книзі “Буття українського народу” виклав цілісну освітню програму, акцентуючи на розумінні учнями основ народного життя, становища народу в державі і його юридичних правах.

Яскрава постать Івана Франка вписана в історію розвитку правової думки в Україні. Значну увагу він надавав питанням освіти і вихованню підростаючого покоління, розглядаючи їх як могутню зброю у боротьбі за національне визволення і створення незалежної Української держави. У своїх творах мислитель засуджував соціальну і національну дискримінацію в галузі освіти і прав українського народу та висловлював думку про передову демократичну школу.

У руслі висвітлення нашої проблеми привертають увагу думки видатного і громадського діяча Михайла Грушевського, який у своїй праці “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці” аргументовано показав еволюцію формування

цілісної системи духовної культури, розкрив шляхи і методи формування суспільної свідомості. У 9-томній “Історії України-Руси” автор виклав наукову базу національної ідеології. Він писав, що Київська держава, право, культура була утворенням однієї народності, україно-руської.

Державотворець, митець, політик Володимир Винниченко зайняв належне місце у пантеоні славних синів України, незмінних донорів духу і культури, виборюючи власною самопожертвою перші гарантії культурного відродження на основі свобод і прав суверенної нації.

Певний внесок в історію вітчизняної науки, культури, народної освіти зробили просвітителі і педагоги М.О. Максимович, О.В. Духнович, Я.Ф. Чепіга.

Справжній патріот, просвітитель і педагог, О.В. Духнович намагався вирішувати проблеми виховання під впливом прогресивних педагогічних ідей Г.Сковороди та Я. Коменського. Його мета – звільнити народ від неосвіченості і темноти, “отворить врата жизни” в майбутнє з тим, щоб він мав змогу “пользоваться правом человечества и участвовать во избрании удов законодательства...”.

Одним із плеяди мудрих мислителів, які своєю титанічною працею формували культуру свого народу, був І. Демков. “История русской педагогики” – перше фундаментальне дослідження з історії вітчизняної педагогіки, в полі зору якого перебували проблеми виховання, дидактики, утвердження педагогіки як науки. Заслужують на увагу такі розділи його великої праці, як “Система воспитания”, “О принципах науки и воспитания”, “Педагогические правила и законы”, зміст яких дотично торкається правового виховання.

Творець виховної системи нової національної школи Григорій Ващенко в основу виховання української молоді поставив загальнолюдські й національні цінності, засновані на моральних законах. У праці “Виховний ідеал” він стверджує, що справедливий державний устрій, який має підтримувати лад у суспільстві, у той же час повинен забезпечувати особисті права і волю кожного громадянина, сприяти розвитку й прояву його здібностей, спрямованих у бік громадянського добра.

Своєрідною і досить колоритною була освітня політика Уряду Директорії, яка пов’язана з ім’ям І.І. Огієнка. На його переконання, школа повинна бути демократичною, покликаною обслуговувати всі верстви суспільства, що можливо лише у правовій державі.

Проаналізуємо погляди визначних постатей вітчизняної педагогіки, які не лише розробили в системі навчально-виховної роботи теоретичні проблеми формування правової культури і правового виховання вчителя, а й безпосередньо втілювали їх у своїй практичній педагогічній діяльності.

Цікавими щодо формування правової культури у підростаючого покоління бачаться думки М.І. Пирогова (1810–1881), частково викладені ним у “Правилах про провини і покарання учнів гімназій Київського учбового округу” (1859) та оперті на базу багаторічного власного освітянського досвіду. Попечитель Одеського навчального округу (1856–1858) та Київського навчального округу (1858–1861), зробив значний внесок у розвиток освіти та нової педагогічної думки. Підкреслюючи необхідність громадянського виховання юнацтва, довіреного навчальним закладам, дослідник вважав, що адміністративне начало у вихованні норм і правил поведінки «може сприяти розвитку у дітей почуття законності», яке так мало помітне у російському суспільстві. М.І. Пирогов, розробляючи правила про провини і покарання учнів гімназії, формує організаційно-педагогічні вимоги щодо формування правової поведінки: 1) всі начальники і наставники всіх закладів повинні дотримуватись єдиних точно встановлених правил та настанов; 2) самі учні мають бути добре ознайомлені з правилами і настановами; 3) учні переконані у справедливості законів та настанов в тому, що будь-яка кара впливає із суті і характеру провини. Одночасно М.І. Пирогов пропонує всі ці вимоги оформити у вигляді “Кодексу”. При порушенні вказаних вимог з боку керівництва “не може розвинути почуття законності в учнів. Вихованці, бачачи таку різницю поглядів і дій вихователів, неодмінно прийдуть до висновку, що діями їх керує не закон, а випадок, каприз, свавілля і пристрасть. Довіра до законності дій у такому випадку порушується, а разом з тим зникає і всяке почуття правди і законності”.

Можна стверджувати, що у розробленому “Кодексі” закладені певні основи правової культури юнацтва: “Ніхто з винних не повинен відмовлятися і виправдовуватись незнанням правил і настанов. Ніщо так не сприяє розвитку почуття законності, як точне знання законів”, тому, приступаючи до здійснення правил і законів, вихованці повинні бути попередньо ознайомлені з ними.

Особливу увагу при формуванні правової культури на основі правил, настанов, педагог відводить вихованню: “Досвідом установлено, що зменшення числа злочинів у суспільстві і покращення моральності залежить не стільки

від суворості покарань, скільки від поширення переконання, що жоден злочин не залишиться нерозкритим і непокараним”, тому правилом розсудливої педагогіки “прийняти в основу не суворість, а відповідність покарання до характеру провини”.

У процесі формування елементарної правової культури вихованців Пирогов рекомендував розвивати дух корпорації. Він вважав, що саме корпоративний дух “сприяє поширенню законності і морального зв'язку між учнями і цілого закладу...”. З метою безпосереднього залучення вихованців гімназій до регулювання правової поведінки педагог пропонує створити в гімназіях суд товаришів, який повинен працювати під керівництвом вихователів. Право здійснювати такий суд може бути надане учням як особлива довіра начальників до їх моральності, і зараз же повинно бути відібране, як тільки педагогічна рада переконається, що надана їм справа була ведена неправильно й упереджено”. Як бачимо, це була спроба залучення вихованців до виховної правової діяльності як однієї з форм колективного виховання так формування правової культури.

Значний внесок у розробку проблеми формування правової культури здійснив вітчизняний педагог К.Д. Ушинський (1824–1870 рр.). У розробленій ним педагогічній системі важливе місце посідає вчення про мету виховання, яка визначається ним як підготовка людини до життя і праці, як формування в людині почуття обов'язку перед народом, перед Батьківщиною. Навчаючись на юридичному факультеті Московського університету (1840–1846), Ушинський засвоїв і склав іспити з усіх юридично-правових предметів (енциклопедія законодавства, історія російського законодавства, історія римського права, російські державні закони, римське право, благоустрій і благодійність, російські цивільні закони, кримінальне судочинство, закони і фінанси, церковне законодавство, загальнонародне правознавство) на оцінку “5” і лише один предмет – кримінальні закони – на “4”. Головною причиною цього була невідповідність демократичних поглядів Ушинського з тим духом курсу кримінального права, який викладався в університеті.

Наведений вище перелік юридично-правових предметів та їх викладання в лиці здійснили певний вплив на ставлення поглядів щодо необхідності формування правової культури народу і, зокрема, майбутніх учителів. У реалізації визначеної ним мети виховання вбачав формування корисного для суспільства громадянина, “одне із священних прав людини, що народжується на світ – є право на правильне і гарне виховання”. З

урахуванням гуманного ставлення до особистості дитини, її правового місця в суспільстві, захисту її прав, К.Д. Ушинський писав “Дитина не лише готується жити, вона вже живе, і це життя має свої права і обов'язки”.

Формування основ правової культури Ушинський визначав у системі морального виховання: виховання почуттів патріотизму, поваги до кожної людини, нації, її прав, почуття обов'язку і відповідальності перед народом, державою, сім'єю і перед самим собою.

Враховуючи демократичні погляди на розвиток і функціонування суспільства, педагог вважав за необхідне озброїти випускників існуючих у Росії вищих навчальних закладів певним обсягом правових знань. У своїй промові на урочистих зборах лицею (18.09.1848 р.) “Про камеральну освіту” рекомендував ввести до навчальних планів у розділ “Вивчення суспільства” курс міжнародного державного права, а також пропонував замінити існуючу на той період назву “державного” на цивільне право. В цій же роботі поставив проблему про створення правової держави без свавілля і насильства.

Важливість правової культури (правових знань) особливо чітко прослідковується в науковій праці Ушинського “Листи про виховання спадкоємця російського престолу”. У четвертому листі, визначаючи мету, роль і місце правової культури в діяльності спадкоємця престолу, педагог пише:

1. Викладання юридичних наук, до яких у чіткому смислі відносяться тільки цивільне і кримінальне право, повинне розвинути у правителя-спадкоємця природне, природжене людині почуття справедливості, давши цьому почуттю правильний вихід в юридичній сфері.

2. Повідомити йому тверді основи обох прав так, щоб кожний даний кримінальний кодекс або цивільний казус і закон він міг розкласти на його складові елементи, відрізнити в них суттєве від несуттєвого, що належить праву і справедливості...

3. Повідомити йому навички до такого розчленування юридичних казусів і законів при розгляді цивільних і кримінальних справ.

4. Ознайомити правителя-спадкоємця до такої міри з позитивним законодавством, російським та іноземним, щоб він потім міг самостійно звертатися до них при вирішенні юридичних питань. У цьому ж листі К.Ушинський подає певні методичні рекомендації щодо засвоєння правових знань, акцентуючи особливу увагу на тому, що при вивченні кримінального кодексу правитель-спадкоємець повинен попередньо засвоїти

психологічні знання, які служать основою кримінальних знань.

Після селянської реформи 1861 року виникла гостра потреба в учителях всіх типів шкіл. “Гарні школи необхідні тепер, як повітря; народ сам усвідомив потребу вчитися, а вчителів нема і нема”, – писав Ушинський. У зв’язку з цим він вимагав створення єдиної системи підготовки вчителів, і свої думки з цього приводу виклав у роботі “Проект учительської семінарії” (1864), навчальними планами якої передбачалось озброїти майбутніх учителів певним рівнем правової культури: “Із законодавства повинні бути повідомлені вихованцям, крім загальних понять про державний устрій вітчизни, всі закони, що найбільше стосуються сільського побуту: цивільні, кримінальні, станові, фінансові та поліцейські – так, і в цьому плані народний учитель міг бути і корисним наставником, і корисним порадином для селян”. “Правові знання поряд з іншими, передбаченими навчальним планом, – пише Ушинський, – піднімуть авторитет народного учителя в очах селян, його особистість буде слугувати сходинкою для підняття розумового, морального і релігійного стану селян”. Як бачимо, погляд Ушинського на необхідність формування правової культури досить широкий, він уважав її необхідністю і для правителів держави, і для майбутніх працівників господарської сфери, і, безперечно, для майбутніх учителів – вихователів підростаючого покоління.

Значний вплив на становлення і розвиток правової культури взагалі, а у сфері освітянської діяльності, зокрема, мали наукові праці та практична навчально-виховна діяльність нашого визначного педагога А.С. Макаренка (1888–1939 рр.). В його творах знаходимо не так і багато сторінок, присвячених спеціально проблемам правового виховання, але разом з тим у створеній і реалізованій ним концепції практичної освітянської діяльності громадянського виховання підростаючого покоління в нових умовах, побудови дитячого колективу, виховання особистості в колективі, через який жодна грань не відокремлена від завдань формування у громадянина належного рівня правової культури, виховання громадянина-гуманіста і демократа, котрий сповідував би і керувався в процесі життєдіяльності правовими законами держави, громадянина, який дотримувався б норм і правил у суспільстві, тобто людина високої громадянської дисципліни, – маємо вдячний матеріал для роботи у заданій сфері.

Макаренко розробив теоретичні основи виховання і безпосередньо перевіряв їх у

практичній діяльності, працював у період, коли джерелом права в Україні був закон і так звана революційна правосвідомість. Радянське революційне право цього періоду (1917–1935 рр.) базувалося саме на революційній правосвідомості, виробленій на марксистсько-ленінській ідеології, що передбачала диктатуру пролетаріату, а точніше – владу диктатури професійних революціонерів. Їх марксистсько-ленінська правосвідомість і стала правом. Партійне право, рішення партійних органів мали обов’язковий юридичний характер. Вважалось, що кожне окреме явище у місті, селі, армії породжувало певну галузь права: будь-яка військова частина має матеріал для військового права, колонія – для виправно-трудового права тощо.

Працюючи у виправно-трудовій дитячій колонії, А.С. Макаренко розумів, що без чітко визначеної мети і шляхів її реалізації неможливо організувати навчально-виховний процес у колонії. Не маючи чіткої законодавчої правової бази, педагог прагнув розробити і впровадити в усі складові частини діяльності колонії певні регулюючі правові документи.

Заслугує на увагу розроблена в 1928 році та впроваджена в практику “Конституція” трудової комуні імені Ф.Е. Дзержинського, яка мала сім розділів: 1) загальна частина; 2) загальні збори; 3) рада командирів і загони; 4) робочий (зведений) загін; 5) чергування; 6) закони дня; 7) накази і звіт. Ця “Конституція” була, фактично, правовим документом, який регулював життєдіяльність і відносини в колективі комунарів і педагогів. За нею в комуні діяв товариський суд, який мав право за важкі вчинки виносити певні покарання. Товариський суд обирався загальними зборами терміном на три місяці в складі чотирьох вихованців і одного вихователя по чергово. В ролі “обвинувача”, як правило, виступав завідуючий, “захисника” – один із комунарів, засідання суду відбувалося чесно і під прапором, контроль за виконанням винесених товариським судом покарань покладався на “судового виконавця”, який обирався загальними зборами, вирок товариського суду затверджувався завідувачем комуні (Розділ VII “Конституції”).

А.С. Макаренко вважав, що нормальна педагогіка – це педагогіка активна і цілеспрямована, вона швидко перетворює дитячий колектив на колектив цілком нормальний за умови вироблення і формування у вихованців певних правових норм і правил поведінки. Саме цим питанням присвячена його наукова педагогічна праця “Дисципліна, режим, покарання та заохочення”. Фактично, це правовий документ щодо формування правової культури

поведінки людей у суспільстві. Він може бути предметом окремого педагогічного дослідження вироблення правових норм і правил поведінки людей у суспільстві. Розглядаючи дисципліну як результат виховання і як засіб, А.С.Макаренко вважав, що недисциплінована людина – це людина, яка виступає проти суспільства, проти встановлених і прийнятих у суспільстві правових законів, норм і правил, і є морально невихованою людиною. Таким чином, правове виховання розглядається як важлива складова морального виховання.

У зв'язку з цим педагог запропонував ввести до навчального плану школи новий предмет – теорія моралі, вважаючи, що такий предмет у майбутньому буде обов'язковим у всіх школах. А.С.Макаренко підкреслював, що в старій дореволюційній школі викладався закон божий, який проголошував певні – обов'язки і правові норми – не можна красти, не можна вбивати, не можна ображати, треба поважати старших, поважати батьків” і всі ці моральні норми поставали перед учнями. На протипагу цьому А.С.Макаренко розробив і викладав у колонії “мораль”, де певне місце займала правова культура суспільства того періоду. В системі правової культури дисципліну розглядалося як “цілковиту захищеність, цілковиту впевненість у своєму праві, у шляхах і можливостях саме для кожної окремої особи”.

Одночасно визначний педагог розробив і певні шляхи морального-виховання та його складової частини – правового виховання: закон, який згодом у педагогіці стане принципом – “якомога більше вимоги до людини і якомога більше поваги до неї”, вважаючи його формулою формування моральної, а відповідно, і правової культури громадян нашого суспільства. Макаренком розроблені шляхи їх формування: педагогічна вимога, традиції, стиль, принцип паралельної дії, перспектива, спільна праця, права, обов'язки вихованців, режим, покарання, заохочення тощо. Всі вони спрямовані на формування у вихованців норм і правил поведінки з урахуванням існуючих у суспільстві правових норм, традицій, моралі тощо.

Розглядаючи дисципліну як цілковиту захищеність особистості, як цілковиту впевненість у своєму праві на нормальне життя і працю, Макаренко підкреслював, що ті безпритульні та правопорушники, які перебували в його колонії, у значній кількості випадків побували в таких дитячих колективах, де не було дисципліни, і вони на собі відчували “страшний тягар такого недисциплінованого життя”, де “влада окремих ватажків, так званих “глотів, старших, сильних”, ...приводила до експлуатації решти

дітей, до примусу, крадіжок, хуліганства тощо. Тому дисципліна в колонії стала для них “справжнім порядком, справжніми умовами людського життя”, що давало право і можливість дитині реалізувати себе як особистість. Отож, дисципліну і право А.С.Макаренко розглядав у їх тісній єдності та взаємообумовленості, він не уявляв собі будь-якого колективу без чіткої визначеної правової дисципліни і вважав, що дисципліна прикрашає колектив. Але дисципліна повинна базуватися на певних державних правових нормах, тому і в нинішніх умовах розвитку людського суспільства про авторитет будь-якої держави ми судимо з позиції громадянської дисципліни, порядку з дотриманням певних правових норм, законів, правил тощо.

Як відомо, порушення прийнятих у державі правових норм передбачає і певні покарання. І в цю справу А.С.Макаренко в період так званої “революційної правосвідомості” здійснив свій внесок і дав своє розуміння карі: “Я особисто певен, що кара – не таке вже велике добро. Але я переконаний в тому, що там, де треба карати, там педагог не має права не карати. Кара – це не тільки право, але й обов'язок у тих випадках, коли кара необхідна...”.

Як бачимо, педагог вважав, що порушення законів, правил, норм вимагає певних покарань. Безкарність веде до безвідповідальності, хуліганства, крадіжок тощо. Підтвердженням цього висновку можуть бути факти вбивств на замовлення, крадіжок, хуліганства в умовах нашого сьогодення, коли покарання за вчинені злочини в багатьох випадках відсутні.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Кант И. Сочинения: В 6т. – М.: 1969, Т.3.
2. Гегель Г.В. Философия права. – М.: Мысль, 1990.
3. Костомаров М.И. Твори в 2т. Т.1. К., 1994.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтавський вісник, 1994.
5. Закон України „Про освіту”. К., 1996.
6. Макаренко А.С. Деякі висновки з педагогічного досвіду. Твори. Т.5. К., 1954.
7. Макаренко А.С. Теорія и практика коммунистического воспитания. К., 1985.
8. Лордкипанидзе Д.О. Педагогическое учение К.Д.Ушинского. М., 1950.
9. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения в 6 т. – М., 1988.
10. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. К., Радянська школа. – 1961.
11. Хрестоматія по педагогике. – М., 1976.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Мельничук Сергій Гаврилович – доктор педагогічних наук, професор, заслужений працівник освіти, завідувач кафедри педагогіки початкової освіти та соціальної педагогіки КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: удосконалення навчально-виховного процесу у вищій та початковій школі.

Владимирова Валентина Іванівна – кандидат педагогічних наук, КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: правове виховання учнів.